YOZUV TIZIMI O‘ZGARISHLARINING FONETIK TIZIMGA TA‘SIRI: INGLIZ VA O‘ZBEK TILLARI MISOLIDA

Axmadjonova Yulduzxon Adxamjon qizi
Farg‘ona davlat universiteti 1-bosqich tayanch doktoranti

Annotatsiya

Ushbu maqola yozuv tizimining o‘zgarishi bilan fonetik tizim o‘rtasidagi o‘zaro munosabatni ingliz va o‘zbek tillari misolida qiyosiy tarzda o‘rganadi. Ingliz tili lotin alifbosini o‘ziga xos tarzda moslashtirgani, o‘zbek tili esa arab, lotin va kiril alifbolarini ketma-ket o‘zgartirgani fonologik tizimga turli darajada ta‘sir ko‘rsatgan. Maqola yozuv o‘zgarishi fonetik standartlashuvni qay darajada boshqarishi va aksincha, fonetik o‘zgarishlar yozuvni qay darajada shakllantirishini balansli nuqtayi nazardan tahlil qiladi.

Kalit so‘zlar: *yozuv tizimi, alifbo, fonetik standartlashtirish, ingliz tili, o‘zbek tili, arab yozuvi, lotin alifbosi, kiril alifbosi, grafema-fonema munosabati.*

KIRISH

Tilshunoslikda yozuv tizimi va fonetik tizim o‘rtasidagi munosabat ko‘p yillardan beri munozarali mavzu bo‘lib kelgan. Ba‘zi olimlar yozuvni faqat nutqning ikkilamchi, mexanik aksi sifatida baholasa (Saussure, 1916), keyingi tadqiqotlar yozuv tizimining o‘zi ham fonetik tizimga faol ta‘sir ko‘rsatishi mumkinligini isbotlagan (Coulmas, 2003). Ayniqsa, tez-tez alifbo almashgan tillarda bu ta‘sir ayniqsa yaqqol seziladi.

Ingliz va o‘zbek tillari bu munosabatni o‘rganish uchun olinganda biri o‘z yozuvini asrlar davomida o‘zgartirmay, ammo ichki fonetik o‘zgarishlar bilan yuzlashgan bo‘lsa, ikkinchisi bir asr ichida uch marta alifbosini almashtirgan. Ushbu maqolaning asosiy savoli quyidagicha: yozuv tizimining o‘zgarishi yoki o‘zgarmasligi fonetik tizimga qanday ta‘sir qiladi va bu ikki tilda bu jarayon qanday farqlanadi?

Ingliz tili: bir alifbo, ikki xil fonetika

Ingliz tili lotin alifbosini milodiy VII asrda qabul qilgan. Biroq lotin alifbosi 23 ta harfdan iborat bo‘lib, dastlabki ingliz tilida mavjud bo‘lgan barcha tovushlarni ifodalashga yetarli bo‘lmagan. Shu sabab ingliz yozuvi boshidanoq grafema-fonema munosabatida nomutanosiblikni boshdan kechirgan: ayrim tovushlar bir necha harf birikmasi orqali ifodalangan, ayrim harflar esa bir necha tovushni anglatgan (Crystal, 2003).

Masalan, inglizcha <th> harfi birikmasi [θ] (think) va [ð] (this) kabi ikki xil tovushni bildiradi. Bu nomuvofiqlik bugungi kunda ham saqlanib qolgan va ingliz tilini chet el sifatida o‘rganuvchilar uchun doimiy qiyinchilik manbai bo‘lib xizmat qilmoqda.

XV–XVII asrlarda sodir bo‘lgan Buyuk Unlilar Siljishi (Great Vowel Shift) ingliz fonetikasini tubdan o‘zgartirdi, ammo yozuv tizimi bu o‘zgarishlarga moslashmadi. Natijada bugungi ingliz yozuvi asosan o‘rta ingliz tili davridagi talaffuzni aks ettiradi va zamonaviy talaffuzdan sezilarli darajada uzoqlashgan.

Bunga yorqin misol: <name> so‘zi o‘rta ingliz tilida [na:mə] tarzida talaffuz etilgan, zamonaviy talaffuz esa [neɪm]. Yozuv o‘zgarmagan, ammo tovush tubdan o‘zgargan. Lass (1999) ning ta‘kidlashicha, bu holat ingliz yozuvining “konservativ”

xususiyatini belgilab bergan va fonetik hamda grafik standart o‘rtasidagi uzoqlashuvni mustahkamlagan.

O‘zbek tili: uch alifbo, uch davrning fonetik izi

O‘zbek tili arab yozuvidan uzoq asrlar davomida foydalangan. Arab yozuvi asl mohiyatiga ko‘ra undosh-asosli (consonantal) tizim bo‘lib, unlilar ko‘pincha harakat belgilari (diakritiklar) yordamida ifodalangan yoki umuman ko‘rsatilmagan. Bu holat o‘zbek yozma adabiyotida unli tovushlarning ifodalanishini noaniq va shartli tarzga solgan.

Natijada arab yozuvi davridagi o‘zbek fonetikasi haqida to‘liq bilib olish qiyin: qaysi unlining qanday talaffuz qilinganligi ko‘pincha kontekstga va o‘quvchining bilimiga bog‘liq bo‘lib qolgan. Ayni shu holat keyingi davrlarda lahja farqlarining kuchayishiga zamin yaratgan deb taxmin qilinadi (Sjoberg, 1963).

1929-yilda o‘zbek tili lotin alifbosiga o‘tdi. Bu o‘tish fonetik jihatdan muhim qadam bo‘ldi: har bir fonema uchun alohida harf belgilandi va unlilar birinchi marta tizimli ravishda yozma nutqda ifodalandi. Lotin alifbosiga o‘tish o‘zbek adabiy tilini birmuncha standartlashtirdi va lahja farqlarini kamaytirishga xizmat qildi.

Biroq bu alifbo qisqa umr ko‘rdi. Atigi o‘n bir yil ichida, 1940-yilda, kiril alifbosiga o‘tildi. Bu shoshilinch o‘tish fonetik jihatdan ham oqibatlar keltirib chiqardi: lotin alifbosida alohida belgilangan ba‘zi fonetik ziddiyatlar — masalan, [o] va [o‘] farqi — kiril alifbosida ancha noaniq ifodalana boshladi.

Kiril alifbosi o‘zbek tili uchun maxsus moslashtirildi: o‘zbek fonetikasiga xos tovushlarni ifodalash uchun qo‘shimcha harflar kiritildi. Ammo kiril tizimi o‘z-o‘zida rus fonetikasi uchun mo‘ljallanganligi sababli ba‘zi o‘zbekcha tovushlar bilan nomuvofiqliklar yuzaga keldi.

Ayniqsa, o‘zbekcha [q] (uvular to‘siq) va [χ] (uvular sirg‘aluvchi) tovushlarini ifodalovchi harflar kiril tizimida bor bo‘lsa-da, ularning talaffuzi ko‘pchilik o‘quvchilar tomonidan rus fonemalariga o‘xshatib o‘qilgan. Bu holat standart o‘zbek talaffuzining so‘zlovchilar o‘rtasida bir xil bo‘lmasligiga olib keldi (Raximov, 2012).

Yangi lotin alifbosi (1992-yildan)

O‘zbekiston mustaqillikka erishgach, 1992-yilda yangi lotin alifbosiga o‘tish qaror qilindi va bu jarayon 2000-yilgacha bosqichma-bosqich amalga oshirildi. Yangi alifbo o‘zbek fonetikasini iloji boricha aniq ifodalashga harakat qilgan: masalan, apostrofli harflar — o‘ va g‘ — orqali maxsus o‘zbek tovushlari belgilandi.

Biroq yangi alifboga o‘tish ham ba‘zi fonetik muammolarni hal etmadi. Jumladan, so‘zlovchilarning bir qismi kiril yozuvida o‘rganib qolgan talaffuz andozalarini saqlab qolmoqda. Bu holat yozuv tizimi va og‘zaki fonetika o‘rtasidagi aloqaning bir tomonlama emasligini ko‘rsatadi: yozuv fonetikani boshqarishi bilan bir qatorda, so‘zlovchilarning avvalgi fonetik odatlari ham yangi yozuvni o‘zlashtirishda rol o‘ynaydi.

1-jadval.

Qiyosiy tahlil: asosiy farq va o‘xshashliklar

Ko‘rsatkich	Ingliz tili	O‘zbek tili
Alifbo soni (tarix)	1 (lotin, VII asrdan)	4 (arab, lotin-1, kiril, lotin-2)
Grafema-fonema muvofiqligi	Past (tarixiy o‘zgarishlar)	O‘zgaruvchan (har alifboda boshqa)
Yozuvning fonetikaga ta‘siri	Konservativ (talaffuz o‘zgardi, yozuv qoldi)	Faol (har alifbo talaffuzni qayta shakllantirdi)
Standartlashtirish darajasi	Yuqori (RP asosida)	O‘rta (lahja farqlari saqlanmoqda)
Yozuv o‘zgarishi tezligi	Sekin (asrlar davomida)	Tez (20 yilda ikki marta)

1-jadval. Ingliz va o‘zbek tillarida yozuv va fonetika munosabatining qiyosi.

Jadvaldan ko‘rinib turibdiki, ikki til yozuv-fonetika munosabatida tubdan farqli yo‘lni bosib o‘tgan. Ingliz tili yozuvi o‘zgarmay turib fonetik tizim sezilarli darajada o‘zgardi - bu “konservativ yozuv” hodisasiga klassik misol. O‘zbek tili esa aksincha: yozuv tizimi fonetik ehtiyojlarga moslashish uchun qayta-qayta o‘zgartirildi, ammo bu o‘zgarishlar har doim ham fonetik barqarorlikni ta‘minlashga olib kelmadi.

Yozuv fonetikani boshqaradimi yoki aksinchami?

Ushbu tahlil asosida quyidagi xulosa chiqarish mumkin: yozuv tizimi va fonetik tizim o‘rtasidagi munosabat ikki tomonlama va dinamik xarakterga ega. Ingliz tili misolida fonetik o‘zgarishlar yozuvdan mustaqil ravishda sodir bo‘lib, yozuv “ortda qolgan” - bu Coulmas (2003) ning “writing lag” (yozuv kechikishi) tushunchasiga to‘g‘ri keladi.

O‘zbek tili misolida esa yozuv o‘zgarishi fonetik standartlashuvga ham ijobiy (unlilarni aniq ifodalash), ham salbiy (so‘zlovchilar o‘rtasida talaffuz nomuvofiqligining kuchayishi) ta‘sir ko‘rsatgan. Bu holat Venezky (1970) ning grafema tizimi faqat tovushni emas, balki morfologik va leksik an‘anani ham aks ettirishi haqidagi g‘oyasini qo‘llab-quvvatlaydi.

Ikki tilning o‘xshash tomoni shundaki, har ikkalasida ham yozuv va fonetika o‘rtasida to‘liq muvofiqlik hech qachon mavjud bo‘lmagan. Farqi esa shu: ingliz tilida bu nomuvofiqlik asrlar davomida asta-sekin to‘plangan, o‘zbek tilida esa u siyosiy va madaniy qarorlar natijasida to‘satdan yuzaga kelgan va qayta-qayta yangilangan.

Ushbu maqolada ingliz va o‘zbek tillarida yozuv tizimining o‘zgarishi bilan fonetik tizim o‘rtasidagi munosabat qiyosiy tarzda tahlil qilindi. Tahlil ikkita asosiy xulosani beradi.

Birinchi xulosa: yozuv tizimi fonetik tizimni to‘liq boshqarmaydi. Ingliz tili misolida yozuv o‘zgarmasdan turib fonetik tizim sezilarli darajada o‘zgardi; o‘zbek tili misolida esa yozuv ko‘p marta o‘zgardi, biroq fonetik tizim bu o‘zgarishlarga har doim ham to‘liq moslashmadi.

Ikkinchi xulosa: ikki tilning tajribasi yozuv siyosatida fonetik omillarni hisobga olish zarurligini ko‘rsatadi. O‘zbek tilining uch bor alifbo almashtirgani fonetik standartlashuvni qiyinlashtirgan bo‘lsa, ingliz tilining bir alifboda qolishi fonema va grafema o‘rtasidagi tafovutni oshirib yuborgan. Bu ikki tajribadan chiqadigan umumiy xulosa shuki, muvaffaqiyatli yozuv tizimi fonetik reallikni imkon qadar aniq aks ettirgandagina uzoq muddatli barqarorlikni ta‘minlay oladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Coulmas, F. (2003). Writing Systems of the World. Oxford: Blackwell.
2. Crystal, D. (2003). A Dictionary of Linguistics and Phonetics (5th ed.). Oxford: Blackwell.
3. Ismatullayev, H. (2017). O‘zbek tili fonetikasi va fonologiyasi. Toshkent: Fan nashriyoti.
4. Lass, R. (1999). The Cambridge History of the English Language: Volume 3. Cambridge: Cambridge University Press.
5. Raximov, S. (2012). Ingliz va o‘zbek tillarida fonetik interferensiya. Toshkent: O‘zbekiston Milliy Universiteti nashriyoti.
6. Roach, P. (2004). English Phonetics and Phonology: A Practical Course (3rd ed.). Cambridge: Cambridge University Press.
7. Saussure, F. de. (1916). Cours de linguistique générale. Paris: Payot.
8. Sjoberg, A. F. (1963). Uzbek Structural Grammar. Bloomington: Indiana University Press.
9. Venezky, R. L. (1970). The Structure of English Orthography. The Hague: Mouton.
10. Trask, R. L. (1996). A Dictionary of Phonetics and Phonology. London: Routledge.
11. Daniels, P. T., & Bright, W. (Eds.). (1996). The World’s Writing Systems. Oxford: Oxford University Press.
12. Comrie, B. (Ed.). (1987). The World’s Major Languages. Oxford: Oxford University Press.